

گونه‌شناسی کیفی سبک‌های زیارتی جوانان در شهر مشهد

مهدی کرمانی^۱، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

احمدرضا اصغرپور ماسوله، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

محمد مهدی واعظ موسوی، دانشجوی پژوهشگری علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

پذیرش: ۹۷/۸/۱۲

ارجاع جهت اصلاحات: ۹۷/۷/۶

دریافت: ۹۷/۴/۷

چکیده

هرچند زیارت بیشتر با عنوان کنشی مذهبی شناخته می‌شود اما ماهیت فرهنگی اجتماعی قابل توجهی دارد که شناخت آن مستلزم اتخاذ رویکردهای روشی ژرفانگر کیفی است. سنخ‌شناسی سبک‌های زیارتی در بین گروه‌های مختلف اجتماعی همچون جوانان از جمله پرسش‌هایی است که با چنین رویکردی قابل طرح و پاسخ‌یابی هستند. بر این اساس در مطالعه حاضر برای یافتن انواع سبک‌های زیارتی جوانان، ده نمونه هدفمند از بین جوانان بیست تا سی ساله در شهر مشهد انتخاب شدند. مصاحبه‌ها به صورت نیمه‌ساخت یافته اجرا و مبتنی بر روش تحلیل مضمون، کدگذاری باز و محوری انجام شد. دستاورد اصلی این پژوهش صورت‌بندی چهار سبک زیارتی در قالب نمونه آرمانی و بر شامل سبک درون‌نگرانه، سنت‌مدارانه، عمل‌گرایانه و تفرج‌گرایانه است. هر یک از این تیپ‌های زیارتی در سه مرحله ظهور پیدا می‌کنند: مرحله مقدمات و الزامات، مرحله اجرایی و مرحله نتایج و دستاوردها. چهار مفهوم محوری که خود حاصل انتزاع مضامین مختص هر مرحله هستند، وظیفه نمایاندن ماهیت هر یک از سبک‌های زیارتی را برعهده می‌گیرند. معنویت (در دو سطح ناسوتی و لاهوتی) مفهوم محوری سبک درون‌نگرانه محسوب می‌گردد. زیارت سنت‌مدارانه با مناسک تعریف می‌شود، حاجت‌نماینگر روح حاکم بر زیارت عمل‌گرایانه است و فراغت را می‌توان وجه اصلی زیارت تفرج‌گرایانه به حساب آورد.

کلیدواژه‌ها: زیارت، زائر، جوانان، سنخ‌شناسی

مقدمه

دین یکی از بخش‌های اصلی تجربه فرهنگی بشر بوده که برچگونگی درک انسان از محیط و واکنشش نسبت به آن، تأثیر گذاشته است (گیدنز، ۱۳۸۹: ۷۶۶). نهاد دین یکی از مهم‌ترین منابع ایجاد انگیزه برای کنش انسان‌ها و معنابخشی به آنهاست. بسیاری از کنش‌های انسانی توسط نهاد دین راهبری می‌شوند و به واسطه آن توجیه و ممکن می‌گردند.

در اغلب منظومه‌های دینی، زیارت به عنوان یکی از شعائر مهم و الگویی از ارتباط انسان با منابع الهی و ماورائی مطرح است. همان‌گونه که دورکیم (۱۳۹۳) تأکید دارد، شعائر دینی از یک طرف موجب پیدایش اندیشه‌ها و مقولات فکری تازه می‌شوند و از سویی دیگر ارزش‌های موجود را تحکیم و تثبیت می‌نمایند. در نتیجه، مطالعه علمی آن‌ها اطلاعات مهمی از جامعه را در اختیار محققان قرار می‌دهد.

به طور کلی ادیان، تشریف به اماکن مقدس و به جای آوردن آدابی خاص را تحت عنوان زیارت توصیه می‌کنند. در متون دینی شیعیان، بر زیارت پیامبر و اهل بیت تأکید فراوانی شده و این عمل نوعی عبادت تلقی گشته است که حتی در شرایط خاصی، تکلیف شرعی نیز محسوب می‌شود (یوسفی، صدیق-اورعی، کهنسال و مکری‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۸۵). علاوه بر عالمان مذهبی، روشنفکران شیعه نیز نظراتی مؤید اهمیت زیارت و تأثیر مثبت آن دارند. خروج از خود، معنایابی فرد و جمع، اصالت یافتن عالم معنا، پتانسیل عظیم اجتماعی زیارت‌های کلان (آل‌احمد، ۱۳۸۹) و نیز تأمل و خودسازی انقلابی (شریعتی، ۱۳۷۳) نمونه‌هایی از این موارد هستند.

زیارت در جامعه ایران، قبل و به خصوص بعد از اسلام، نمود پررنگی داشته است. نگاهی به حجم جمعیتی که در طول سال (و مخصوصاً ایام خاص زیارتی) روانه شهرها و اماکن مذهبی مانند کربلا و نجف، مکه و مدینه، قم و مشهد می‌شوند، و همچنین توجه به گستردگی گردش مالی مربوط به این عرصه، ادعای اخیر را تصدیق می‌کند. مشاهده افراد و گروه‌هایی که به طور هفتگی، ماهانه یا سالانه تدارک برنامه زیارتی می‌بینند، در سطح جامعه و بین اقشار مختلف، کار چندان دشواری نیست. همچنین به حساب آوردن امر زیارت در برنامه‌ریزی‌های کلان اجتماعی فرهنگی، و تبلیغ گسترده آن از سوی نهادهای مختلف مؤید اهمیت نسبی این امر در سطح جامعه است.

زائر به عنوان کنش‌گر اجتماعی همواره درکی از عمل خویش نزد خود دارد و آنچه را که انجام می‌دهد به نوعی فهم می‌کند. درعین حال انتظار می‌رود حدی از همپوشانی و تفاوت میان آنچه که در متون دینی جهت تنظیم کنش‌های فردی و اجتماعی ارائه شده، با آنچه که مورد پذیرش و استناد واقعی گروه‌های مختلف در جامعه قرار گرفته‌است، وجود داشته باشد. مطالعه کنش زیارت از منظر جوانان به عنوان قشر پویایی از جامعه می‌تواند زمینه شناخت بهتری از پدیده زیارت و کنش زیارتی فراهم کند. شناخت پدیده زیارت به عنوان بخشی مهم از نهاد دین علاوه بر این که گام مفید و موثری در شناخت جامعه ایرانی محسوب می‌گردد، می‌تواند در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های فرهنگی مورد استفاده قرار بگیرد. بنابراین آنچه بیان شد، این مطالعه در پی واکاوی ادراکات و تجارب زیسته جوانان مشهدی از امر زیارت است. در این راستا تلاش می‌شود تا به دو سوال اصلی پاسخ داده شود: نخست این که چه صورت‌بندی‌هایی از تجربه زیارت در بین جوانان وجود دارد؟ و دوم آن که سبک‌های مختلف زیارتی در بین جامعه هدف چه مختصات و ویژگی‌های متمایزکننده‌ای دارند؟

پیشینه تجربی

یکی از نتایج پژوهشی که شجاعی‌زند، شریعتی و حبیب‌زاده (۱۳۸۵) درموضوع بررسی وضعیت دینداری جوانان انجام دادند، دسته‌بندی جوانان با روش قیاسی ذیل سه نوع دینداری مبتنی بر شریعت، اجتماعی و باطنی بود. طالبی و براق‌علی‌پور (۱۳۹۴) برای فهم کنش زیارت از منظر کنش‌گران، با استفاده از روش تحقیق کیفی و جمع‌آوری داده از طریق مصاحبه‌های عمیق و به‌کارگیری نظریه مبنایی به معناکاوی کنش زیارت پرداخته‌اند. در نتیجه سه نوع دینداری و زیارت معرفت‌بنیاد، غیرمعرفت‌بنیاد و نوظهور، بر مبنای میزان نزدیکی به معرفت اسلامی و بینش شیعی احصاء گردید؛ که ذیل زیارت معرفت‌بنیاد، سبک‌های زیارتی مکتبی، سنتی، روشنفکرانه و شبه‌روشنفکرانه قرار می‌گیرند. همچنین سبک‌های مناسکی و مناسبتی نیز تحت عنوان زیارت غیرمعرفت‌بنیاد جای دارند.

قبادی، سعیدی و سعیدی (۱۳۹۲) برای شناخت اجتماعی-فرهنگی ساخت، کارکرد و آداب زیارتی، با بررسی زائران و خدام از طریق مطالعه میدانی و رجوع به اسناد، به تفسیر زیارت پرداخته‌اند. یافته‌ها حاوی تقسیم‌بندی کارکرد امام‌زاده‌ها در ابعاد مذهبی دینی، تاریخی، سیاسی، هنری، اقتصادی، روانی، آموزشی،

اجتماعی و فرهنگی است. یوسفی و همکاران (۱۳۹۱) برای کشف معانی نهفته تجربه زیارت و نحوه ساخته شدن اجتماعی پدیدار زیارت، با مطالعه هدفمند شش زائر به این نتیجه رسیدند که موضوعات مرکزی معنای زیارت در سه مقوله کلی آداب مندی، عقیده به خارق العادگی زیارت شونده و جذب به قابل تقسیم است. که ذیل این سه و به طور جزئی تر، موضوعات مناسک، عقیده به تقدس، عقیده به شفاعت، دلدادگی، خضوع، توسل جویی، مناجات و آرامش قرار دارد.

نودهی، بهروان، یوسفی و محمدپور (۱۳۹۴) با مرور صورت بندی های مختلف زائران و تنقیح و تشریح تیپ های مسافران امام رضا به روش پدیدارشناسی، گونه شناسی تلفیقی از تیپ های زوار ارائه داده اند که بر این اساس، چهار سنخ کلی خوش گذران، در حال گذار، مناسک گرا و وجودی احصا شده است. همچنین معاون، موحد و طبیعی (۱۳۹۶) در مطالعه ای مردم نگارانه و کیفی به توصیف چگونگی زیارت زنان در گردشگری مذهبی پرداخته اند. در نتیجه زیارت کنشی عقلانی-عاطفی تصویر شده است که ذیل آن تم های سازمان دهنده ششگانه مناسک زیسته، میل به بندگی، آرامش، تغییر و تحول، احساس فضای قدسی و بستر اعتقادی قرار دارند و هر یک از آنها دارای مفاهیم خاص سه گانه تشکیل دهنده خود هستند.

محمدی، صالحی و نیکوفال (۱۳۹۶) در مطالعه ای پدیدارشناسانه، برای تفسیر تمهیدات معنا ساز و موجه کننده و فهم آثار عملی سفرهای زیارتی با انجام مشاهده و مصاحبه های عمیق، نشان دادند که زیارت در ابعاد عملی، معرفتی، اعتقادی، تجربی و پیامدی از نظر زائران به ترتیب منجر به مشارکت در مناسک، افزایش آگاهی مذهبی، هموار شدن مسیر نعمت و شفاعت، آرامش همراه با خضوع و پایبندی اخلاقی و اجتماعی می شود.

ریدر^۱ (۲۰۰۷) در پژوهشی تلاش داشته است تا افزایش نرخ زیارت در ادیان و قلمروهای مختلف جغرافیایی را که بعضی مرزهای آن از مراکز و مراجع سنتی در ادیان تاریخی فراتر رفته و نمونه های بدعت- گذارانه معاصر را نیز دربر می گرفته است، تحلیل و تبیین کند. مطابق با یافته های این پژوهش، چنین افزایشی را می توان نشانی روشن بر رونق یابی رو به گسترش دین به عنوان یک نهاد اجتماعی سازمان یافته در دوران معاصر دانست.

دامری و مانسفیلد^۱ (۲۰۱۴) پژوهش کیفی خود را با این انتقاد از رویکردهای رایج نظری و تجربی درباره زیارت آغاز کرده‌اند که رویکردهای مذکور پدیده زیارت را صرفاً به مثابه صورتی از گردشگری در نظر می‌گیرند و در نتیجه از تحلیل پیچیدگی‌های آن قاصر مانده‌اند. درحالی که فهمی موثق از پدیده زیارت می‌بایست در بر گیرنده ابعاد و سطوح مختلف تجربه‌های عرفانی در زندگی روزمره، و همچنین تأثیرات آگاهانه و ناآگاهانه برآمده از نسبت بین زائر و محیط زیارت بر هویت و نقش آفرینی زائر باشد. برمبنای چنین رویکردی محققان مذکور طیفی از گونه‌های زائران را پیشنهاد داده‌اند که از زائر سنتی در یک سو آغاز و به زائر پس‌پست‌مدرن^۲ در سوی دیگر ختم می‌شود. در میانه این طیف نیز زائران مدرن و پست‌مدرن جای گرفته‌اند.

مجتبی حسین^۳ (۲۰۱۸) در پژوهشی با رویکردی تفسیری و پدیدارشناختی، به تحلیل انگیزه و تجربه زائران پیاده روی اربعین پرداخته‌است. یافته‌ها حاکی از آن است که پابندی به آیین‌های گذشته و دغدغه جامعه (امت) در بین پاسخگویان، انگیزه‌های اصلی آن‌ها برای انجام زیارت است؛ به گونه‌ای که عنصر امترا می‌توان انگیزه‌ای همیشگی به حساب آورد. همچنین اساسی‌ترین تجارب زائران در ابعاد روحانی، جسمانی، مهمان‌نوازی-انسان دوستی تقسیم‌بندی شده‌است.

کرینر و کلیوت^۴ (۲۰۰۰) با هدف تجزیه و تحلیل ویژگی‌های رفتاری زائران مسیحی، پژوهشی انجام دادند و مبتنی بر نتایج حاصل، طیف‌هایی جهت تقسیم‌بندی و سنخ‌شناسی ویژگی‌های رفتاری گردشگران بسته به نگرش‌های آن‌ها ارائه شده‌است، که عبارت از سکولاریسم-امر مقدس و گردشگری-زیارت است. مطابق با این طیف‌ها می‌توان چهار شکل اصلی از صورت‌بندی رفتار زائران را براساس درجه مقدس-انگاری (درمقابل عرفی‌نگری) مکان و زیارت‌انگاری (درمقابل ادراک توریستی) سفر تعریف کرد. از مطالعات مرور شده چنین برمی‌آید که تنوع و تکثر در عاملان به زیارت (زائران) سبب شده‌است که هر مطالعه بنا بر حدود و ثغور جامعه هدف، تفاوت‌هایی در تقسیم‌بندی‌های تجربی پیشنهاد شده برای سبک‌های زیارتی ارائه دهد. از جمله‌ی گروه‌های هدفی که داشتن تصویر روشن‌تری از علائق، گرایش و عادات رفتاری

1. Damari, Claudia., & Mansfeld
 2. Post-postmodern
 3. Mujtaba Husein, UmmeSalma
 4. Collins-Kreiner, Noga.& Kliot

و تعاملی ایشان می‌تواند جالب توجه باشد، جوانان هستند. در حالی که جای خالی مطالعات اختصاصی مرتبط با جوانان به‌ویژه در قالب‌های روشی ژرفانگر، در پژوهش‌های حوزه زیارت احساس می‌شود. براین اساس در مطالعه حاضر تمرکز اصلی بر بازنمایی الگوهای بینشی و منشی جوانان در ارتباط با پدیده زیارت بوده است.

چهارچوب مفهومی

زیارت کنشی معطوف به ارزش است و آن دست یافتن به رستگاری و تقرب به خداوند است (معاون و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰۱). می‌توان زیارت را اراده حرکت به سوی مظهري از تجلیات امر قدسی دانست. در دایره‌المعارف تشیع، زیارت به معنای دیدار کردن با قصد تعریف شده است که در ریشه آن، مفهوم گرایش و میل نهفته می‌باشد (طالبی و براق علی پور، ۱۳۹۴). کوهن در تحقیقی پدیدارشناسانه با گونه‌شناسی تجارب گردشگران، طیفی را ارائه کرده که در یک سر آن مسافری در جست‌وجوی شادی صرف قرار دارد، و در طرف دیگر، تلاشگری برای یافتن معنا در مرکزی مشخص. از میان سبک‌های ارائه شده، سبک وجودی وی، با تأکید بر ارتباط معنوی در یک مکان جهت درخواست معنویت و همچنین احساس این که تنها معنای واقعی زندگی در مرکز وجود دارد، همانند تجربه زائران می‌باشد (نودهی و دیگران، ۱۳۹۴).

برای واقعیت اجتماعی زیارت مطابق نظریه برگر و لاکمن می‌توان دو بعد عینی و ذهنی منظور کرد. بعد عینی زیارت مشتمل بر «نهادمندی» و «توجیه‌مندی» زیارت و بعد ذهنی آن متضمن «درونی سازی» معنای زیارت از طریق فرایندهای یادگیری و پرورش اجتماعی است (یوسفی و همکاران، ۱۳۹۱). گیرتس کنش زیارتی را یک عمل تفسیری می‌داند که در یک بستر فرهنگی و کلی‌تر شکل می‌گیرد و در همان بستر فرهنگی معنا دار می‌شود. این بازنمایی فرهنگی از طریق نمادهای پنهان و غالباً ناخودآگاه صورت می‌گیرد که حکم متن را دارند. برای فهم این نمادهای پنهان از روش تأویل استفاده می‌شود (قبادی و همکاران، ۱۳۹۴).

پرستون کلید فهم زیارت را جاری بودن آن در بین مردم می‌داند. زیارت جاری شدن مردم، ایده‌ها، نمادها، تجارب و وصول یافتن است و ریشه این جریان اجتماعی را باید در مدارک معتبر مذهبی جستجو کرد. استارک و بینبریح عبادت رانوعی مبادله تلقی می‌کنند و آن را کوششی برای به دست آوردن پاداش‌های

دلخواه در غیاب چاره‌های دیگر می‌دانند (یوسفی و دیگران، ۱۳۹۱). بوند^۱ (۲۰۱۵) تاکید دارد که بازدیدکنندگان سایت‌های مذهبی به‌طور معمول تحت‌تاثیر چیزی بیش از جذابیت‌های تاریخی یا علائق شخصی خود قرار می‌گیرند به‌طوری که می‌توان نوعی احساس تعلق و فاصله گرفتن از زندگی روزمره را جدای از باورها و گرایش‌های مذهبی در آن‌ها دید. از این رو برای فهم شایسته زیارت می‌بایست آن را تجربه‌ای چند بعدی و متضمن ابعاد و دستاوردهای روحانی، اجتماعی، شناختی و احساسی دانست.

در واریسی پدیده‌ای همچون زیارت با توجه به پیچیدگی‌ها و ظرایف مفهومی آن رویکردی مبتنی بر مفهوم پردازی وبر از نمونه آرمانی می‌تواند مورد توجه قرارگیرد. وبر آن‌گونه که کوزر (۱۳۸۵: ۳۰۶-۳۰۸) بیان داشته‌است، معتقد بود که هیچ دستگاه مفهومی نیست که بتواند درباره تنوع بی‌پایان پدیده‌های جزئی، جان کلام را بگوید. از این رو به‌وسیله نمونه آرمانی می‌توان همانندی‌ها و انحراف‌ها را در موارد عینی تشخیص داد. یک نمونه آرمانی با تشدید یک‌جانبه یک یا چند دیدگاه و با ترکیب پدیده‌های عینی و منفردی ساخته می‌شود که در واقع بسیار پراکنده و جدا از هم‌اند و برحسب همان دیدگاه‌های یک‌جانبه تشدید شده، به صورت یک ساختار تحلیلی یک پارچه سامان می‌گیرند. نمونه آرمانی با وجود غیرواقعی بودن این خاصیت را دارد که ما را به یک ابزار مفهومی مجهز می‌سازد که با آن می‌توانیم مهم‌ترین عناصر واقعیت تجربی را روشن سازیم. بر این اساس در پژوهش حاضر تلاش می‌شود تا الگوهای تیپ شده‌ای از پدیده‌ی زیارت مبتنی بر ادراکات و تجارب زیسته زائران جوان صورت‌بندی و ارائه شود.

بنابر پیشینه تجربی و نظری مرور شده (به‌ویژه کرینر و کلیوت، ۲۰۰۰ و دامری و مانسفیلد، ۲۰۱۴) می‌توان تجربه زیارت را بر روی دو پیوستار اصلی متصور شد. یکی از این پیوستارها نشان‌دهنده درجه مناسک‌گرایی یا به عبارت دیگر میزان پیروی از الگوها و رویه‌های تجویزی در پیش‌برد زیارت است. پیوستار دوم بیانگر درجه نتیجه‌گرایی در تجربه زیارت است که بر طبق آن می‌توان انتظار زائر از دستیابی به نتایج ملموس در پی تجربه زیارت را مشخص ساخت. با در نظر داشتن توامان دو پیوستار مذکور مطابق با نمودار شماره یک، از حیث نظری حداقل چهار گونه اصلی از سبک‌های زیارتی قابل شناسایی خواهد بود.



نمودار ۱. چارچوب مفهومی گونه‌شناسی سبک‌های زیارتی (منبع: پژوهش محققان)

روش تحقیق

مطالعه حاضر به روش تحلیل مضمون صورت گرفته است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی بدل می‌کند. (عابدی جعفری، تسلیمی، فقیهی، و شیخ‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۵۳). این روش مستقل از جایگاه نظری یا معرفت‌شناسی خاصی است و در طیف گسترده‌ای از روش‌های نظری و معرفت‌شناسی می‌توان از آن استفاده کرد. از این رو ابزار تحقیقاتی مفیدی برای تحلیل حجم زیادی از داده‌های پیچیده و مفصل است (همان: ۱۵۶).

جامعه هدف در این مطالعه جوانان بیست تا سی ساله شهر مشهد بوده‌اند که از این بین، ده نفر به صورت نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. مصاحبه‌ها با هر یک از پاسخ‌گویان به صورت نیمه ساخت یافته انجام شد. در مجموع چهارده نوبت مصاحبه مطابق با موارد مندرج در جدول شماره یک با پاسخ‌گویان صورت گرفت. سوالات اصلی مصاحبه در برگزیده تعریف پاسخگو از زیارت و زیارت‌شونده، ویژگی‌های زیارت مقبول (یا مطلوب)، جزئیات برنامه زیارتی، دلایل و نحوه اجرای زیارت، معیارهای اولویت‌بندی زیارت شونده‌ها و باورها پیرامون زیارت و پیامدهای آن بوده است. پس از پیاده‌سازی صوت هر مصاحبه، فرایند کدگذاری باز و محوری با کمک نرم‌افزار مکس کیودی‌ای^۱ صورت گرفت. در نهایت با انتزاع از

1. maxqda

مقوله‌های محوری به دست آمده، چهار سبک زیارتی احصاء گردید.

جدول ۱. مشخصات پاسخ دهندگان

شماره پاسخگو	جنسیت	سن	تحصیلات	تعداد مصاحبه
۱	مذکر	۲۹	کارشناسی ارشد	۲
۲	مؤنث	۲۱	کارشناسی	۱
۳	مذکر	۲۱	کارشناسی	۱
۴	مؤنث	۲۰	کارشناسی	۲
۵	مؤنث	۲۱	کارشناسی	۲
۶	مذکر	۲۰	کارشناسی	۱
۷	مذکر	۲۴	کارشناسی ارشد	۲
۸	مذکر	۲۹	کارشناسی ارشد	۱
۹	مذکر	۲۰	کارشناسی	۱
۱۰	مذکر	۲۵	کارشناسی	۱

منبع: پژوهش محققان

برای کفایت نمونه‌گیری بر اصل اشباع نظری^۱ تکیه شد. بر این اساس در دور نخست، مصاحبه‌ها مورد به مورد اخذ و فرایند کدگذاری متن هر مصاحبه نیز پیش از مراجعه به نمونه جدید انجام شد. همچنین به فراخور نیاز جهت تکمیل واحدهای معنایی صورت‌بندی شده، مراجعات مجددی به پاسخگویان قبلی صورت گرفت. به‌علاوه راهنمای مصاحبه در عین حفظ پرسش‌های کلیدی، در ارتباط با سوالات فرعی، پیش از مراجعه به موارد جدید بازبینی و تکمیل می‌شد. جهت واریسی تاییدپذیری نتایج حاصل، سبک‌های استخراج شده و مقتضیات آن برای تعدادی از پاسخگویان بازگو و انطباق دریافت آن‌ها از تجربه زیارت‌شان با شرایط ناظر بر سبک زیارتی که در آن جای می‌گرفتند، کنترل شد. به منظور اطمینان از تکرارپذیری یافته‌ها نیز، در چند مقطع از فرایند تجزیه و تحلیل متن مصاحبه‌ها، کدگذاری‌های مستقلی از سوی محققان صورت پذیرفت که بیان‌گر اشتراک نسبی در دریافت معانی و تفسیر متن بوده است.

یافته‌ها

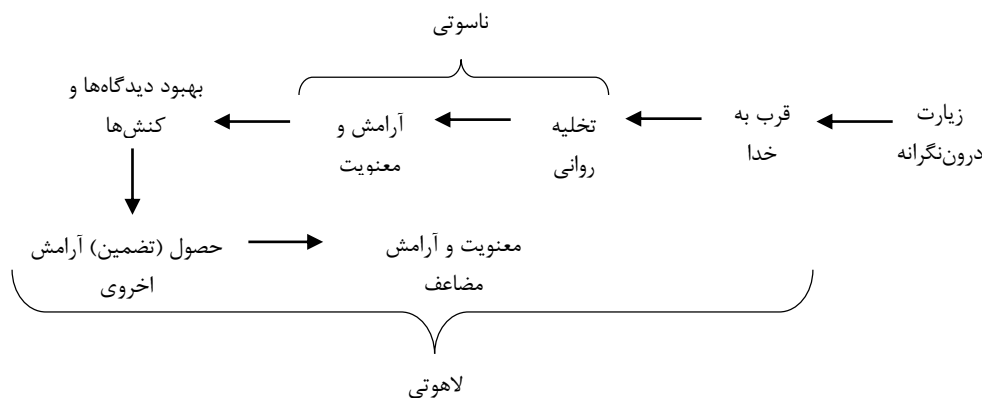
به تبع تجزیه و تحلیل و کدگذاری مصاحبه‌های صورت‌گرفته، چهار سبک زیارتی درون‌نگرانه، سنت‌مدارانه، عمل‌گرایانه و تفرج‌گرایانه به دست آمد و برای هر کدام از این سبک‌ها، خصیصه‌های اصلی در سه قالب

1. theoretical saturation

مقدمات و الزامات، مرحله اجرای زیارت و نتایج و دستاوردهای مورد انتظار از زیارت برشمرده شد. هر یک از این چهار سبک زیارتی، عنصر مفهومی مخصوص به خود را دارد که عامل اصلی تمایز یک سبک از دیگری محسوب می‌شود. می‌توان عنصر محوری زیارت سنت‌مدارانه را مناسک و عنصر محوری زیارت تفرج‌گرایانه را فراغت نامید. مفهوم محوری زیارت عمل‌گرایانه حاجت است و بن‌مایه زیارت درون‌نگرانه معنویت نام دارد.

زیارت درون‌نگرانه

مشخصه اصلی و درون‌مایه زیارت درون‌نگرانه معنویت است. این سبک زیارتی در دوسطح ناسوتی و لاهوتی تعریف می‌شود. زائر در سطح ناسوتی، صرفاً برای کسب آرامش، بهبود شرایط روحی و روانی خود و دستیابی به معنویت و حالات روحانی به زیارت می‌رود. در سطحی دیگر، زیارت لاهوتی قرار دارد که در بر گیرنده مقتضیات زیارت ناسوتی است، با این تفاوت که بهبود شرایط روحی و روانی در تقرب به خدا و تقویت ایمان معنا پیدا می‌کند و زائر، معنویت و آرامش را، نتیجهٔ قربی می‌داند که از طریق زیارت، به خداوند پیدا کرده است. به عبارت دیگر زیارت ناسوتی عمدتاً به معنویت و آرامش این جهانی تأکید می‌کند، در حالی که زیارت لاهوتی، به آرامش اخروی نیز توجه دارد.



نمودار ۲. فرایند و سطوح زیارت درون‌نگرانه (منبع: پژوهش محققان)

زائر در زیارت درون‌نگرانه ممکن است به مناسک اعتقاد داشته باشد ولی آن‌ها را برای خود مهم و موثر نمی‌پندارد. پایبندی به مناسک جزو فرعیات به حساب می‌آید و حتی می‌تواند بی‌اهمیت باشد. مبنای زیارت، احوال شخصی و حالات درونی است و مهم‌ترین نتیجه آن هم همان آرامش و معنویت است.

▪ مرحله مقدمات و الزامات

در مقدمه این سبک زیارتی، می‌توان یافته‌ها را در چهار مقوله دسته‌بندی کرد:

محوریت نیاز درونی: این مقوله گویای آن است که زائر در خود کمبود آرامش و نیاز به تصلی خاطر احساس می‌کند. شخص اهمیت چندانی برای آماده‌سازی مذهبی و رعایت مناسک مقدماتی قائل نیست و مهم‌ترین عنصر را حال خود می‌داند و ابهام و سرگشتگی‌اش او را به زیارت می‌کشاند. در عین حال زائر زیارت تفریحی یا از روی بیکاری را قبیح می‌داند.

«آدم از سختی و از بیچارگی و بی پناهی به حرم امام رضا پناه می‌بره.» شخص ۵

«شرایط خاصی نباید داشته باشد تا به زیارت برود، مگر این که دلش شکسته باشد. برای

یک آسودگی خاطر و برای آرامش یافتن بره حرم.» شخص ۴

زائر اهمیت کمی برای عنصر زمان در زیارت قائل است و بی‌توجه به اوقات، حال شخصی را ملاک

قرار داده و به زیارت می‌رود. برنامه‌ریزی معینی برای زیارت ندارد یا اگر دارد چندان پایبند به آن نیست، یا

اگر پایبند هست، زیارت‌هایی را که در آن‌ها حال مساعد داشته برتر به حساب می‌آورد.

«من کلا حرم رفتنم برنامه‌ای نیست. هر وقت نیاز باشد می‌روم. گاهی وقت‌ها مثلا می‌بینی

شش ماه گذشته نرفته‌ام بعد توی یک هفته سه چهار دفعه می‌روم. یک بار هم می‌بینی مرتب

می‌روم.» شخص ۳

«زیارت خوب آن است که انسان احساس نیاز پیدا کند که الان پا شود و برود زیارت. شده

دوازده شب باشد، نماز صبح باشد یا هر وقت دیگر.» شخص ۷

قصد و حاجت مادی جایی در این نوع زیارت ندارد، اگر هم دارد، فرعی و کم اهمیت است و حتی

مبتدل.

«من حاجتم را بخواهم بگویم در خانه هم می‌توانم بگویم. شخصا بیشتر برای این می‌روم تا

معنویت کسب کنم.» شخص ۳

«خانه و ماشین و این چیزها را خواستن نمی‌پسندم، به نظر مخیلی مبتدل است که بخواهی در

زیارت قاطی‌اش کنی، حالت بده بستانی پیدا می‌کند.» شخص ۳

شخص اراده خود را عیار زیارت و لازمه قبولی آن می‌داند و زیارت غیر ارادی را سخیف می‌پندارد.

«زیارت خوب آن است که با اراده خودت بروی بدون این که محیط اطرافت بر تو تاثیر

بگذارد.» شخص ۳

علاقه‌مندی و ارادت قلبی: این مقوله مؤید آن است که زائر به زیارت‌شونده و به تبع آن عمل زیارت علاقه دارد. زیارت نوعی عرض ارادت به حساب می‌آید و برای توصیف آن، سخن از "شعف و مستی عرفانی" به میان می‌آید. شخص زیارت را نوعی «خلاف آمد عادت» تلقی می‌کند که علاوه بر فاصله داشتن از زندگی روتین، پرشور و عاشقانه است.

«خودم مطمئنا برای این به زیارت می‌روم که دوست دارم، بیشتر همین جنبه دوست داشتن

داره که البته باعث تقویت ایمان هم میشه.» شخص ۶

«زیارت یک چیز روتین و عادی نیست. یک حس رهایی خیلی موقتی از مادیات دارد.»

شخص ۲

«آدم یک وقتایی با خوشحالی و شعف و اون مستی عرفانی که می‌گویند به زیارت می‌رود.»

شخص ۵

آگاهی و فهم پیشینی: این مقوله به اهمیت شناخت و فهم زیارت‌شونده اشاره دارد. زائر سعی می‌کند با آگاهی قبلی از "جایگاه" و "ویژگی‌ها"ی زیارت‌شونده به زیارت برود. بر سطحی و تقلیدی نبودن قصد زیارت تأکید دارد و زیارت‌شونده را شخصی می‌داند که تفکر و کنشش مورد قبول است.

«یک زیارت مقبول این است که زائر، طرف مقابلش را بشناسد. رتبه و درجه‌اش را در حد

توانش (نه لزوماً آن حدی که علما و افراد خاص می‌دانند) بدانند.» شخص ۱

«زیارت یعنی دیدار فردی که از نظر من آدم بزرگی بوده و فوت کرده باشد یعنی شخصیت

و فکرش از نظر من تایید شده باشد.» شخص ۲

اولویت عاملیت به دستورات زیارت‌شونده نسبت به نفس زیارت: این مورد که عمدتاً ناظر بر صورت لاهوتی زیارت درون‌نگرانه است دربرگیرنده تقدیمی است که شخص برای اموری برآمده از عمل و نظر زیارت‌شونده قائل است. زائر ایمان به غیب، عامل بودن به فرامین زیارت‌شونده و تعهدات اجتماعی (از

جمله مشغله کاری را) بر زیارت اولویت می‌دهد. همچنین برای حضور معنوی تقدم قائل است و آن را بر حضور فیزیکی رجحان می‌بخشد. زیارت را بر توانایی و بضاعت موجود بنا می‌کند و آن زیارتی را که لازمه‌اش قرض گرفتن و احیانا کاستن از عزت باشد، نمی‌خواهد.

▪ مرحله اجرای زیارت

اجرای زیارت، مرحله میانی امر زیارت است که عمدتاً مجموعه نموده‌های عینی و بیرونی آن را در بر می‌گیرد. براین اساس مرحله اجرایی سبک زیارت درون‌نگرانه متضمن مقولات زیر بوده است:

مقوله معنویت محوری: به نوعی محور اصلی این نوع زیارت محسوب می‌شود، بیانگر این نکته است

که زائر در حین زیارت به دلیل باور نداشتن به رابطه بین مادیات و زیارت، یا فرعی دانستن امور مادی، یا سخیف دانستن و حیا کردن، و یا محور قرار دادن حال معنوی خود، از بیان حاجات مادی خودداری می‌کند.

«این نوع نیازها و خواسته‌ها را آدم باید با تلاش به دست بیاورد. برو کار کن ماشین بگیر

چه کاریه که بیاید به امام بگوید.» شخص ۳

مقوله غیرالزامی دانستن مناسک: به گزینشی عمل کردن فرد نسبت به مناسک اشاره می‌کند. شخص

به همه یا برخی از مناسک زیارتی باور ندارد یا آن‌ها را ضروری نمی‌داند. اگر به برخی اعمال زیارتی تن می‌دهد، به خاطر نقشی است که آن اعمال در صیانت از معانی عمیق زیارت و تسهیل کارکرد معنوی آن - یعنی حصول آرامش و تصلی خاطر- برای او ایفا می‌کنند.

«از نظر من بقیه‌اش خیلی مهم نیست که حتما آداب زیارت را رعایت کنی. بروی وضو

بگیری بروی اذن دخول بخوانی حتما. این‌ها می‌تواند در یک زیارت خوب باشد ولی برای

من این‌ها مهم نیست.» شخص ۳

«آن غسل زیارت کمک کننده است. وقتی فردی می‌تواند، برود و انجام بدهد، ولی یک وقتی

هست حالش نمی‌آید. می‌گویند من بروم بنشینم ضریح را نگاه کنم. حرف بزنم و پاشم بیرون

بیایم. خوب همین خوب است. چون از اصلش نیافتاده است.» شخص ۱

مقوله انفرادی بودن زیارت: گویای گرایش زائر به انجام زیارت فردی است. شخص جمع را محدود

کننده می‌داند و دوست دارد آن طور که می‌پسندد زیارت کند. تمرکز و حالخوش‌تر را در زیارت فردی

می‌بیند و یا این‌که از آشکارشدن کنش مذهبی‌اش خجالت می‌کشد. چنین افرادی زیارت جمعی را صرفاً در مواقع ضروری می‌پذیرند.

«در [زیارت] جمعی مقید به دیگران هم هستی. می‌خواهند جایی بیشتر بیایند جایی کمتر، فلان جا نماز بخوانند فلان جا نخوانند. موقع زیارت هم باید چشمت به این باشد که همراهانت می‌خواهند بروند یا می‌خواهند بیایند. حالی برایت نمی‌ماند.» شخص ۱

مقوله عاطفه محوری: مبنا بودن حالات و احساسات درونی زائر را نشان می‌دهد. سرگشتگی، ابهام، رهایی از مادیات و دل‌تنگی زائر در این نقطه از زیارت به اوج می‌رسد. معیار عمل زائر حالات و فعالیت‌های درونی‌اش است و به دنبال مکان، اشخاص یا اعمالی است که حس خوب را در او زنده می‌کند. زمزمه اشعار عاشقانه زیر لب، نشستن در نزدیکی روحانیون روضه‌خوان یا تماشای کاشی‌کاری‌های دیوار می‌تواند لذت‌بخش باشد و حس خوب را در او زنده کند. نکته قابل توجه، همین دامنه‌ی گسترده و متغیر عوامل ایجادکننده حس خوب در زائراست.

«باید یک کاری بکنی که به آن حس خوب برسی، هر بار حس و حالت یک چیز است. مثلاً

یک بار واقعا حالم همینه که بشینم روبه روی گوهرشاد و تماشا کنم.» شخص ۹

«حالت آدم توی اون مکان، به اوج رسیدن اون سرگشتگی است. همه چیز را بیرون می‌ریزی.»

شخص ۴

مقوله التفات به جایگاه زیارت‌شونده و فهم او: به اهمیت عنصر شناخت در زیارت اشاره می‌کند. زائر معیار قبولی زیارت را شناختن زیارت‌شونده می‌داند و سعی می‌کند در تمام زیارت تمرکز و وحدت حواسش معطوف به زیارت‌شونده باشد. تلاش دارد با توجه کامل به جایگاه و ویژگی‌های زیارت‌شونده و فهم آن‌ها زیارتش را انجام دهد. این مقوله به نوعی همان آگاهی و فهم پیشینی مرحله مقدمات است که تا مرحله اجرا ادامه پیدا می‌کند.

«همچنین به این که زیارت‌شونده که هست و چه جایگاهی دارد هم فکر می‌کنم. سعی

می‌کنم با فهم و درک از آن شخص زیارت‌م را انجام بدهم.» شخص ۳

«زیارت وقتی زیارت می‌شود که زائر همون معرفت و شناخت رو داشته باشد.» شخص ۵

مقوله ماهیت تعاملی (دوسویه) امر زیارت: نشان‌دهنده این است که زائر مکان زیارت را نوعی محفل یا موضع برای ارتباط‌گیری و تعامل با شخصی برتر از خود به حساب می‌آورد. لازم به ذکر است که این مقوله نیز عمدتاً در صورت لاهوتی زیارت درون‌نگرانه جلوه‌گر می‌شود.

«زیارت هم به نحوی همان دعاست. چون [زیارت‌شوندگان] واسطه خدا هستند و از آن‌ها راه می‌خواهیم.» شخص ۱

▪ نتایج و دستاوردهای زیارت

نتایج این زیارت تاحدی از دو مرحله‌ی قبل قابل برداشت است. با توجه به گفته‌های افراد، یافته‌ها در سه مقوله اصلی زیر دسته‌بندی شدند:

در مقوله تحول روحانی سازنده دامن‌گسترده‌ای از مفاهیم برمی‌خوریم. کسب معنویت و یافتن آرامش، دو دستاورد مهم و اصلی این سبک زیارتی محسوب می‌گردند. زائر پس از زیارت، حس بهجت و سرور می‌کند. حالش خوب می‌شود، گویی خود را پیدا کرده، تخلیه و سبک شده‌است (سطح ناسوتی). کسب معنویت، باعث سهل‌گیری در امور دنیوی و رضایت از وضع موجود می‌شود و با تغییر و هدایت افکار و اعمال وی، آرامش نسبت به عاقبت اخروی را برای او به ثمر می‌آورد (سطح لاهوتی).

«خیلی حس می‌کنم که زیارت، یعنی همین که حال آدم خوب بشه کفایت می‌کنه به

نظرم.» شخص ۵

«با زیارت یک حالت روحانی برقرار می‌کنی و از خیلی از اعمال بازداشته می‌شوی، اینجور

چیزها به صورت غیرمستقیم در آخرت تاثیر می‌گذارد.» شخص ۲

مقوله تقرب به خدا و تقویت ایمان: عموماً در صورت لاهوتی زیارت درون‌نگرانه موضوعیت می‌یابد، نشان‌دهنده این است که زائر پس از زیارت حس می‌کند ایمانش کامل‌تر و قریب به خدا افزون شده‌است. رضایت حاصل از قرب به محبوب و مقصود در وجودش شکل می‌گیرد.

«البته خوب [زیارت]، تقویت ایمان رو هم پشتش داره.» شخص ۶

معرفت‌افزایی نسبت به موضوع زیارت: دستاورد دیگری برای زیارت درون‌نگرانه به‌ویژه در وجه لاهوتی آن است. زائر بعد از زیارت احساس می‌کند که امام و زیارت‌شونده را بهتر می‌شناسد و معرفتش

نسبت به آنان افزون شده است و به تبع آن رضایت حاصل از شناخت بیشتر محبوب و امام در وجودش شکل می‌گیرد.

«زیارت خوب اینه که به شخصی که داره زیارت می‌کنه معرفت پیدا کنه، شناخت پیدا کنه و حالا اون معرفت در زندگی اش تأثیر بگذارد.» شخص ۵

زیارت سنت مدارانه

مشخصه اصلی و درونمایه این سبک از زیارت مناسک است. زائر زیارت را مشتمل بر مناسک لازم الرعایه‌ای می‌داند که انجامشان به حفظ و بزرگداشت شعائر منجر می‌شود. برنامه‌ریزی معینی برای زیارت دارد و بر طبق آن عمل می‌کند. زیارت را در هر حالی خالی از فایده نمی‌بیند و مطلوب می‌خواند. در طی زیارت مشغول رعایت آداب مربوط به آن است و شرط مقبولیت زیارت را عبور از مسیر مناسک می‌داند. در نهایت هم نوعی آرامش حاصل از عمل به تکلیف برایش حاصل می‌شود.

▪ مقدمات و الزامات

در باب مقدمات و الزامات این سبک زیارتی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

زیارت برپایه نیت و برنامه قبلی: زائر در این سبک زیارتی بنابر آنچه در منابع شرعی به عنوان ایام یا ساعات زیارتی مورد تأکید قرار گرفته است و همچنین بر اساس رویه‌های عادت شده‌ای که در زندگی شخصی خود دارد، اقدام به طراحی برنامه‌های مدون و متناوب زیارتی می‌کند و براساس آن عمل می‌نماید. به طوری که برخلاف سبک زیارت درون‌نگرانه در اینجا حال و احساس عاطفی زائر، نقش چندانی در تعیین زمان زیارت برای وی نخواهد داشت.

«من نسبتاً یک برنامه‌ای دارم مثلاً من گاهی برنامه دارم چهل روز یا چهل شب پشت سر هم

بروم زیارت.» شخص ۸

«برخی اوقات فقط روی حساب این که برنامه بوده می‌روم. خب اینجوری نبوده که احساس

نیاز پیدا کرده باشم. شاید آدم ماهی یک بار نیاز پیدا کند.» شخص ۷

رعایت مقدمات شناختی و ذهنی: زائر بر آماده‌سازی ذهنی خود، قبل از زیارت، برپایه توصیه‌های

منابع شرعی تأکید دارد. مقدمه اصلی زیارت را خالص بودن و داشتن نیت پاک می‌داند و تأکید می‌کند که

باید از شیوه صحیح قصد به زیارت و طریقه توسل، مطابق با آنچه عالمان دین بیان داشته‌اند، آگاهی داشته باشد. در این راستا زیارت‌شونده در نگاه زائر در قالب واسطه‌ای بسیار محترم و عظیم که شفاعت‌کننده در محضر الهی است، فهم می‌شود.

«همین جوری یهویی نباشه. اینجوری نباشه که بگیم حالا کجا بریم؟ بریم یه زیارتی هم بکنیم. [بلکه] نیت کند که من بروم حرم و آنجا آرام بشوم. باید نیت داشته باشد و بابرنامه برود.» شخص ۴

«[زائر] شناخته است که راهش چیست طریقه توسل و زیارت را هم می‌داند چیست. برای همین وظیفه‌اش را انجام می‌دهد.» شخص ۱

رعایت مقدمات عملی: زائر بر آماده‌سازی عملی و رعایت اعمالی که مقدمات زیارت به حساب می‌آیند، تأکید می‌کند. رعایت واجبات و دوری از محرمات به طور پیشینی، و انجام آداب مقدمه‌ای مؤکد برای زیارت، در نظر زائر جایگاه ویژه‌ای دارد.

«وضو سعی می‌کنم بگیرم، سعی می‌کنم توجهاتم به اطراف نباشه، اذن دخول می‌خونم،

ذکرتوی راه رو معمولاً یادم می‌ره ولی خوب بعضی اوقات می‌گم.» شخص ۷

▪ مرحله اجرای زیارت

مرحله اجرایی سبک زیارت سنت‌مدارانه متضمن مقولات زیر بوده‌است:

حفظ خلوص نیت: زائر تأکید زیادی بر حفظ خلوص نیت خود دارد و ویژگی یک زیارت مقبول

را عدم ریا در آن می‌داند. زائر جمعی بودن زیارت را بخاطر به خطر افتادن نیت خود، نمی‌پسندد.

«اگر با فامیل بریم ممکنه ریا پیش بیاد.» شخص ۵

«با بقیه یک مقداری حاشیه‌اش زیاد می‌شود و زیارت خالصانه‌اش کمتر می‌شود.» شخص ۹

حفظ حرمت موضع و موضوع زیارت: زائر در تلاش است تا با انجام یکسری امور و پرهیز از

اموری دیگر احترام آن فضا و جایگاه را حفظ کند و به تثبیت حالت معنوی خویش نیز کمک کند.

«وقتی می‌رویم زیارت قرار نیست [به ضریح] بچسبیم. قرار است بایستم و [اظهار] ادبی،

احترامی و حفظ حرمتی داشته باشیم.» شخص ۱

رعایت ترتیب مناسک زیارتی: زائر خود را ملزم به رعایت اعمالی می‌داند که به عنوان آداب زیارت شناخته می‌شوند. عمل به آن‌ها را ضروری و شرط قبولی زیارت می‌داند و افزایش دهنده روحیه و لذت معنوی خویش به حساب می‌آورد. همچنین نوعی کارکرد انتظام بخش به امر زیارت نیز برای آن اعمال قائل است.

« به نظر من اون آداب خاصی هم که تو مفاتیح و سایر کتب اومده باید رعایت بشه. منظورم

همون آداب زیارت هست.» شخص ۵

▪ نتایج و دستاوردهای زیارت

بزرگداشت شعائر و رعایت ادب یکی از دستاوردهایی است که زائر سنت‌مدار برای زیارت خود قائل است. وی زیارت را در مسیر حفظ شعائر انجام می‌دهد و آن را حافظ مناسک مقدس می‌داند. همچنین آن را نوعی اظهار ادب و واجب‌الاجرا در پیشگاه زیارت‌شونده محسوب می‌کند.

«از نظر اجتماعی هم نوعی بزرگداشت و حفظ شعائر است که کار خوب و پسندیده‌ای ست.»

شخص ۱۰

«آن فرد در راستای الهی است یعنی ما داریم با اظهار ادب کردن در مقابل آن فرد، ادب را

در مقابل خدا نگه می‌داریم.» شخص ۱

دستاورد دیگر این سبک زیارتی، رهایی از بیهودگی و آرامش حاصل از عمل به تکلیف است. شخص با انجام زیارت، حس منفی انفعال را در خویش محو کرده، با این تصور که به «قدر وسع کوشیده»، رضایت و آرامش حاصل از عمل به وظیفه را در خود احساس می‌کند.

«یک حسی هم هست. که من تلاش کردم، یک کاری کردم. رفتن حرم، زیارت کردن، دعا

کردن. خیلی از اوقات کاری از دست آدم برنمیاد، می‌گه حداقل در حد خودم تلاش کردم و

دعا کردم. مثلاً خیلی بیهوده نبودم، به همچین چیزی.» شخص ۵

زیارت عملگرایانه

عنصر محوری زیارت عملگرایانه حاجت‌است. زائر برای حاصل شدن کارکرد ملموس به زیارت می‌رود. حصول کارکرد ملموس می‌تواند در این دنیا یا در آخرت باشد. اگر زائر مناسک و آداب زیارت را

رعایت می‌کند، جهت نقشی‌است که آن اعمال در تسهیل دستیابی به حوائج بازی می‌کنند. حتی خود زیارت‌شونده نیز به مثابه عاملی در راستای امر مذکور فهم می‌شود. گاهی از دید زائر میان زیارت‌شونده‌های گوناگون، تفاوت در امکان برآورده ساختن حاجات وجود دارد و در نتیجه هر تجربه زیارت به قصد حصول مصادیق خاصی از حاجات صورت می‌گیرد. باور به توسل، درخواست شفاعت و توأم سازی امر زیارت و مقوله نذر در این سبک زیارتی حضور پررنگی دارد. هرچند مقبول افتادن چنین زیارتی مبتنی بر حصول نتیجه فهم می‌شود، اما زائر به حد پایه‌ای از دستاوردهای زیارتی در قالب‌هایی چون ثواب آخرت و فایده‌های خفیه برای تمامی تجربه‌های زیارتی‌اش باور دارد.

▪ مقدمات و الزامات زیارت

نیت داشتن برای رسیدن به خواسته از مقدمات این سبک زیارتی‌است. زائر برای رسیدن به حوائجش به زیارت می‌رود و اساساً اگر خواسته‌ای مدنظر فرد نباشد، زیارتی هم رخ نخواهد داد.

«خیلی وقت‌ها که رفتم برای یک خواستی بوده است. خیلی وقت‌ها همچنین چیزی بوده

حالا اون خواسته هم میتونسته مادی باشه، هم معنوی.» شخص ۲

انجام عمل زیارتی در قالب نذر و زیارت‌های پیاپی و اصطلاحاً چله‌ای در این سبک زیارتی به چشم

می‌خورد. زائر نذر می‌کند تا برای برآورده شدن خواسته‌اش، چندین روز یا شب، پیاپی، به حرم برود.

«نیت می‌کنم مثلاً برای فلان مسئله چهل روز بروم. حداقل سالی یکی دو بار هست. حالا نه

فقط چله، مثلاً پنج روز پشت سر هم ...» شخص ۱

دسته‌بندی زیارت‌شوندگان در زمینه حصول حاجت‌ها و تلقی‌های متفاوت از آن‌ها، از دیگر

ویژگی‌های مقدمه‌ای این سبک زیارتی‌است. به بیانی دیگر، زائر زیارت‌شوندگان را برحسب شهرت ایشان

در حاجت‌دهی دسته‌بندی می‌کند و برای حصول هر یک از حوائجش، نزد زیارت‌شونده‌ای خاص می‌رود.

«نه این که آن امام دیگر دستش بسته باشد، [بلکه] آن صفت خداوند در دست آن امام

بارزتر است. مثلاً می‌گویند برای مسائل عرفانی و شناخت خدا و این حرفا باید به امام حسین

مراجعه بکنید. برای بحث درگیری با خصم و دشمن و نجات از مشکلات و این‌ها باید به

امام علی مراجعه کنی. برای بحث هدایت قلبی، هدایت ایمانی، توفیق پیدا کردن به قضای

نمازها و این‌ها به امام هادی باید مراجعه کنی.» شخص ۱

آگاهی به خصیصه‌های حاجت و لوازم مطالبه آن از دیگر مقدمات این سبک زیارتی است. زائر شرط مقبولیت و منتج بودن زیارت را معرفت نسبت به شرایط، لوازم و پیامدهای خواسته مورد نظرش می‌داند. در نتیجه بر طرح و پیگیری صحیح خواسته، بر پایه آگاهی جامعی از جنبه‌های مختلف آن تاکید دارد.

«خواسته‌ای که داری. چه معنوی چه مادی [باید] ویژگی‌هایش را بدانی. اینکه [شخص] چه

می‌خواهد و خواسته‌اش چه لوازمی دارد و چه پیامدهایی دارد مهم است. [اگر زائر] این‌ها

را نشناسد نمی‌تواند درست [حاجتش را] بخواهد.» شخص ۱

▪ مرحله اجرای زیارت

حاجت‌محور بودن امر زیارت نشان از آن دارد که زیارت و اعمال آن، با نقشی که برای زائر در هموار کردن مسیر رسیدن به خواسته بازی می‌کنند، معنی می‌یابند. زائر همواره از زیارت‌شونده این انتظار را دارد که حاجاتش را برآورده کند و یا مرتفع شدن آن‌ها را از خدا خواستار شود. زائر رعایت آداب را مشروط به حصول حوائج می‌داند و زمانی مناسک زیارت را رعایت می‌کند که آن‌ها را در دستیابی به حوائج موثر بداند. به‌عنوان مثال اگر استمرار در امر زیارت را موثر بر برآورده شدن حاجات بداند، بر انجام آن استمرار می‌ورزد.

«خواسته‌هایمان هر دو نوع مادی و معنوی هست ولی سعی می‌کنیم دنیوی مان را هم برای

خدا بخواهیم و حالات معنوی داشته باشد. مثلاً همسر خوب می‌خواهیم و [می‌گوییم] کسی

باشد که من را به راه تو نزدیک کند.» شخص ۱۰

زیارت به مثابه ارتباط مستقیم با منبع فیض که مبتنی بر آن زائر، زیارت‌شونده را به عنوان فردی متصل به قدرتی فراگیر و تمام ناشدنی فهم می‌کند، کسی که به دلیل این اتصال، توانایی برطرف کردن خواسته‌های مختلف زائر را دارد. زیارت در این جایگاه یعنی وصل شدن به همان شخص متصل به آن منبع فرامادی.

«امام واسط فیض است دست تقدیر را می‌بیند، مسئول امور است. به او [مأموریت] داده شده

که این‌ها را انجام بدهد.» شخص ۱

▪ نتایج و دستاوردهای زیارت

دستیابی به حوائج ملموس مهم‌ترین دستاورد زیارت در این سبک است. زائر علاوه بر این‌که فایده و نتیجه زیارت را برآورده شدن حاجات می‌داند، آن را نشانه‌ای از مقبولیت زیارت نیز به حساب می‌آورد.

«زیارت مقبول همان است که زائر به آن اهدافی که دوست دارد برسد.» شخص ۶

حصول منافع منظور نشده دنیوی از زیارت. زائر برای زیارت در هر شرایطی نفعی قائل است، منافی که حتی در صورت مقصود نشدن نیز به تبع زیارت حاصل می‌شوند. چراکه زیارت‌شونده همیشه مصلحت‌بین و خیرخواه درک می‌شود. مثلاً زائر تقویت بعد اخلاقی رفتار را به عنوان پیامد زیارت به حساب می‌آورد، گرچه برای آن در قصد و نیت خود جایگاهی قائل نبوده است. همچنین در سطحی بالاتر، کل حیات خود و نعمات زندگی را وابسته به شخص زیارت‌شونده و دستاوردی از زیارت می‌داند.

«آدم‌ها معمولاً بعد از زیارت یک مدتی متحول می‌شوند درست‌تر و صحیح‌تر رفتار می‌کنند.» شخص ۵

«از لحاظ اخلاقی هم آدم مطمئناً تقویت میشه.» شخص ۶

تضمین دست‌آورد اخروی. همانطور که گفته شد برای زائر کارکردگرا (زائر مختص به این سبک) زیارت در هر شرایطی مفید محسوب می‌شود و بدون اجر به حساب نمی‌آید. زائر کارکرد مهمی برای زیارت قائل است که آن را می‌توان در واژه شفاعت خلاصه کرد. وی معتقد است که گرچه دستیابی به حاجت دنیوی امری ممکن به حساب می‌آید، اما دست‌گیری از زائر توسط زیارت‌شونده در روز جزا (شفاعت) و حصول پاداش اخروی امری قریب به وقوع است.

«[زیارت] در آن دنیا هم کارکردش شفاعت است. ما می‌خواهیم انسان باشیم و انسان بمیریم، ولی یک درصد

اگر ظلمی کرده باشیم، آن دنیا زیرسبیلی رد می‌شود.» شخص ۷

«ولی خوب به طور کلی مطمئناً خدا خودش امتیازی رو قائل میشه برای کسی که زیارت میره و ثواب و

حسنه برایش در نظر می‌گیره.» شخص ۶

زیارت تفرج‌گرایانه

عنصر محوری زیارت تفرج‌گرایانه فراغت است. زائر در این سبک زیارتی، نه برای کسب آرامش یا معنویت، نه برای حصول حاجات و نه برای تعهد به مناسک، بلکه عمدتاً به قصد پرکردن اوقات فراغت و نوعی تفریح به زیارت می‌رود. عمل زیارتی نوعی عمل فراغتی توأم با تجربه معنوی است. ضرورت انجام

مناسک زیارت از دیگر سبک‌ها کمتر است و بنابراین آداب زیارت رعایت نمی‌شود و یا ترتیب‌شان همراه با تشویش است. خصیصه‌ها و پیامدهای اجتماعی در این سبک نمود بیشتری دارد که از آن جمله می‌توان به رخداد جمعی زیارت، شکل‌گیری تعامل‌های گرم موقتی و یا تثبیت روابط اجتماعی پایدار اشاره داشت.

■ مقدمات و الزامات

کمرنگی عنصر احساس ضرورت به زیارت در زائر - نسبت به دیگر سبک‌ها - از ویژگی‌های مقدماتی این سبک زیارتی به حساب می‌آید.

«نشسته‌ایم دور هم می‌گوییم حالا کجا بریم؟ بریم یه زیارتی هم بکنیم.» شخص ۴
«این که خانواده دارند می‌روند و تو بگویی من هم می‌آیم، این عیبی ندارد باز هم اراده خودت بوده که داری باهاشون می‌روی.» شخص ۳

در واقع حضور دیگران در انگیزه زائر تاثیر داشته و محرک و ترغیب‌کننده شخص به کنش زیارت محسوب می‌شود.

«یک خوبی که دارد این است که برای انگیزه می‌شود که بروی، مثلا خیلی حوصله رفتن نداری می‌بینی که دیگران دارند می‌روند، می‌روی.» شخص ۱۰

جمعی بودن زیارت و تعریف آن به عنوان بخشی از قرارهای دوستانه یا خانوادگی، از مقدمات این سبک است که لزوم هماهنگی پیشینی با دیگران (خانواده یا دوستان) را نیز آشکار می‌سازد.

«بعضی وقت‌ها با دوستان قرار می‌گذاریم که بیرون برویم بعد قرار می‌گذاریم که یک حرمی هم برویم.»
شخص ۹

■ مرحله اجرایی زیارت

شخص آداب زیارت را مبنا و محور نمی‌داند و اگر هم به آن‌ها می‌پردازد، به گونه‌ای انتخابی بوده یا در ترتیب‌شان نوعی بی‌نظمی مشاهده می‌شود. در این وضعیت به طور معمول آداب زیارتی به مطلوبیت‌های فردی یا جمعی تقید پیدا می‌کنند.

«برخی [مناسک] را همه جا نوشته اند، از اذن دخول بگیر تا آداب زیارت، ولی تقریبا هیچ‌کدام را رعایت نمی‌کنم. در حد دعا خواندن و اینهاست.» شخص ۹

در واقع امر نیایش و امور تفریحی در این سبک به یکدیگر آمیخته شده، زیارت از حالت فردی

درآمده، جنبه اجتماعی به خود می‌گیرد. گفتگو با دوستان و همراهان نمود قابل توجهی دارد.

«در کنار زیارت می‌شینم و با دوستانم درد دل می‌کنم.» شخص ۲

زائر در طول زیارت، حضور کنار دیگران و تعامل گرم موقتی با افراد حاضر در حرم و انجام

مناسک جمعی را، تشدید کننده حال معنوی خود به حساب می‌آورد.

«اون وجه اجتماعی زیارت هم کمک کننده‌ست، وقتی توی جمع قرار می‌گیری با جماعت نماز می‌خوانی.

همه در حال تعامل هستند و خیلی تأثیر دارد.» شخص ۸

■ نتایج و دستاوردهای زیارت

تقویت روابط اجتماعی پایدار یکی از نتایج زیارت تفرج‌گرایانه به حساب می‌آید.

«با مادرم که باشم حس می‌کنم خوشحال میشه و حالش خوب میشه، من هم کلا حس خوبی دارم چون

معمولا وقتی با مادرم میرم زمان بیشتری اونجا هستیم.» شخص ۵

از دیگر نتایج زیارت تفرج‌گرایانه، صمیمیت افزایی میان زائران است که عمدتاً پیامد اصلی تعاملات

گرم موقتی در حین اجرای امر زیارت در این سبک به حساب می‌آید. از سویی دیگر افزایش صمیمیت در

جمع‌های دوستانه زائران نیز گزارش شده‌است.

«من دیگه اون آدم‌ها رو هیچ جا نمی‌بینم ولی ممکنه یک ساعت کنارشون بنشینم، اینجوری یک ارتباطی

هستش بین آدم‌ها مثلاً خیلی وقت‌ها هستش که بعد از زیارت از مشکلات زندگیشان می‌گویند برای هم دعا

می‌کنند ولی بعدا اون رابطه ادامه نداره، در خود حرم ایجاد میشه و همون جا تموم میشه ولی این یک‌جور

صمیمیت میاره بین اونها.» شخص ۵

تعمیق نگرش‌های انسانی اجتماعی زائر از دیگر نتایج زیارت تفرج‌گرایانه محسوب می‌شود.

«زیارت حوزه خوبی است برای فعالیت فرهنگی، مثلاً آشنا کردن مردم با امور زیارتی و افزایش فهم مردم.»

شخص ۴

«از نظر اجتماعی گروه‌های مختلف و اقوام متنوع را دور هم جمع می‌کند و وحدت و همبستگی بین اقوام

مختلف ایجاد می‌کند.» شخص ۴

بحث و نتیجه‌گیری

دست‌آورد اصلی پژوهش حاضر را می‌توان صورت‌بندی چهار سبک زیارتی رایج در قالب نمونه آرمانی وبر:

شامل سبک درون‌نگرانه، سبک سنت‌مدارانه، سبک عملگراییانه و سبک زیارتی تفرج‌گرایانه دانست. مفهوم محوری، ویژگی‌ها و مختصات سبک‌های زیارتی شناسایی شده در جدول شماره یک مشاهده می‌شود.

جدول ۲. ویژگی‌ها و مختصات سبک‌های زیارتی جوانان

مفهوم محوری	نتایج و دستاوردهای زیارت	مرحله اجرایی زیارت	مرحله مقدمات و الزامات	مراحل سبکها
معنویت (ناسوتی و لاهوتی)	تحول روحانی سازنده (کسب معنویت و آرامش) تقرب به خدا و تقویت ایمان معرفت‌افزایی نسبت به موضوع زیارت	معنویت محوری غیرالزامی دانستن مناسک انفرادی بودن زیارت عاطفه محوری التفات به جایگاه زیارت‌شونده و فهم اوماهیت تعاملی (دوسویه) امر زیارت	محوریت نیاز درونی علاقه‌مندی و ارادت قلبی آگاهی و فهم پیشینی اولویت عاملیت به دستورات زیارت‌شونده نسبت به نفس زیارت	درون‌نگرانه
مناسک	بزرگداشت شاعران و رعایت ادب رهایی از بیهودگی و آرامش حاصل از عمل به تکلیف	حفظ خلوص نیت حفظ حرمت موضع و موضوع زیارت مناسک محوری	نیت و برنامه قبلی رعایت مقدمات شناختی و ذهنی رعایت مقدمات عملی	سنت‌مدارانه
حاجت	دستیابی به حوائج ملموس حصول منافع منظور نشده دنیوی تضمین دستاورد اخروی	حاجت محور بودن زیارت به مثابه ارتباط مستقیم با منبعفیض	محوریت خواسته درونی نیت نذر دسته‌بندی زیارت‌شونده‌ها از حیث موضوع حاجت آگاهی به خصیصه‌های حاجت و لوازم مطالبه آن	عملگراییانه
فراغت	تقویت روابط اجتماعی پایدار صمیمیت‌افزایی ارتقاء جامعه‌پذیری زائر و تعمیق نگرشهای انسانی اجتماعی وی	مبتنا نبودن آداب زیارت (تقید آداب به مطلوبیتهای جمعی یا فردی) آمیختگی امر نیایش به امور تفریحی تعامل گرم موقتی	کمرنگی احساس‌ضرورت به زیارت جمع‌محوری در انگیزه و اعمال پیشینی	تفرج‌گرایانه

منبع: پژوهش محققان

نتایج به دست آمده در پژوهش حاضر، بیش‌و‌کم با یافته‌های پژوهشگران مختلفی که پیش‌تر گزیده‌ای از مطالعات و دیدگاه‌های نظری ایشان مرور شد، همخوانی دارد. مضامین شش‌گانه سازمان‌دهنده زیارت در مطالعه معاون و همکاران (۱۳۹۶) در بین افراد مورد مطالعه در این پژوهش نیز قابل مشاهده بود. همچنین

با نگاهی به واحدهای معنایی زیارت در کار محمدی و دیگران (۱۳۹۶) و توجه به بعدهای ارائه شده از زیارت و وام‌گیری آن‌ها، می‌توان بیان داشت که زیارت در بعد عملی ذیل سبک سنت‌مدارانه نمود پیدا می‌کند و در بعد اعتقادی، در زیارت عملگرایانه تجلی بیشتری می‌یابد. همچنین بُعد تجربی نزد زائر درون‌نگر ناسوتی و بُعد پیامدی برای زائر درون‌نگر لاهوتی از قوت بیشتری برخوردار است.

به‌علاوه، می‌توان برخی از موضوعات معنایی تجارب زیارت در مطالعه یوسفی و همکاران (۱۳۹۱) را به بعضی از سبک‌های زیارتی احصا شده مرتبط کرد. براین اساس موضوع مناسک (که ذیل مقوله آداب‌مندی جای می‌گیرد)، مفهوم محوری زیارت سنت‌مدارانه را تشکیل می‌دهد. همچنین می‌توان موضوع شفیع بودن (ذیل مقوله خارق‌العادگی) را به سبک زیارت عملگرایانه نزدیک‌تر دانست و موضوعات مناجات و آرامش (ذیل مقوله جذبه) را به سبک درون‌نگرانه ارتباط داد. همچنین از کارکردهای برشمرده شده برای زیارت در پژوهش قبادی و همکاران (۱۳۹۲)، کارکرد اجتماعی، آموزشی و فرهنگی در زیارت تفرج‌گرایانه ظهور می‌یابد و کارکرد روانی در تیپ درون‌نگرانه محوریت دارد.

از آنجا که مطالعه پیش‌رو به سبک‌های زیارتی در میان جوانان می‌پردازد و از آنجا که زیارت به عنوان کنشی ذیل دین و وابسته به سبک دینداری شخص فهم می‌گردد، توجه به یافته‌های پژوهش شجاعی‌زند و همکاران (۱۳۸۵) که در مورد سنجش وضعیت دینداری جوانان صورت‌گرفته، جالب توجه خواهد بود. بر این اساس می‌توان گفت از یافته‌های پژوهش حاضر، سه سبک زیارتی با گونه‌های دینداری ارائه شده در پژوهش مذکور، قابل انطباق هستند. دینداری شریعتی یا ظاهری، ارتباط نزدیکی با سبک زیارتی سنت‌مدارانه دارد. همچنین سبک دینداری اجتماعی، نشان‌دهنده ویژگی‌های تیپ زیارتی تفرج‌گرایانه است. بر همین منوال دینداری باطنی دارای بیشترین قرابت با زیارت درون‌نگرانه است. زیارت عمل‌گرایانه سبکی است که مستقلاً در این پژوهش به آن پرداخته شده است و معادلی برای آن در گونه‌های دینداری مطالعه مذکور مشاهده نشد.

فارغ از تفاوت‌های موجود در زمینه تعداد سبک‌های زیارتی احصا شده، سبک درون‌نگرایانه ناسوتی کار حاضر با سبک نوظهور پژوهش طالبی و براق‌علی‌پور (۱۳۹۴) قابل مقایسه است. همچنین سبک سنت‌مدارانه پژوهش پیش‌رو با زیارت غیرمعرفت‌بنیاد مناسکی کار فوق، تا حدودی انطباق دارد. از

تفاوت‌های پژوهش حاضر با مطالعه مذکور، تجمیع و خلاصه‌سازی عوامل تمایز دهنده سبک‌ها در یک واژه انتزاع شده مفهومی است که ارائه دسته‌بندی مختصرتر با مرزهایی به نسبت شفاف را ممکن ساخته است.

در پژوهش نودهی و همکاران (۱۳۹۴) نیز سنخ‌شناسی نسبتاً نزدیکی به مطالعه اخیر گزارش شده است. می‌توان دو سبک در حال گذار و وجودی در آن پژوهش را متناظر با زیارت درون‌نگرانه (ناسوتی و لاهوتی) پژوهش حاضر دانست. با اندکی تسامح، سبک تفرج‌گرایانه پژوهش فعلی با تیپ خوش‌گذران مطالعه مذکور منطبق است؛ با این تفاوت که خصیصه‌های جمعی و پیامدهای اجتماعی در زیارت تفرج‌گرایانه نمود پیدا می‌کند، درحالی که زائر خوش‌گذران بر انفرادی بودن زیارت و اعمال آن تاکید

دارد. همچنین خوشگذران کسی است که با برنامه‌ریزی قبلی شخصا به زیارت می‌رود، درحالی که برای زائر تفرج‌گرا ضرورت زیارت بیش از آن‌که درونی و با برنامه باشد، در تعامل با محیط و دیگران شکل می‌گیرد. از سوی دیگر می‌توانیم سبک سنت‌مدار مطالعه فعلی را با تیپ مناسک‌گرای پژوهش فوق تقریباً منطبق بدانیم. با این تفاوت که زائر مناسک‌گرا، از تفریح زیارت‌گونه سخن می‌گوید، حال این‌که این ویژگی در تقسیم‌بندی حاضر، به طور مستقل و ذیل زائر تفرج‌گرا بحث می‌شود. از طرفی دیگر برای زائر مناسک‌گرا عنصر حاجت مطرح است؛ درحالی‌که نزد زائر سنت‌مدار، حاجت جایگاهی ندارد و شخص بیشتر برای رعایت شعائر و عمل به تکلیف است که به زیارت می‌رود. از تفاوت‌های کار حاضر با اثر مذکور، همین اختصاص یافتن سبکی جداگانه با ویژگی‌های تفصیلی برای زائر حاجت‌محور است.

از آنجاکه پژوهش حاضر به روشی کیفی انجام شده است، قاعدتاً نمی‌توان داعیه تعمیم‌پذیری نتایج آن را داشت، درعین حال مطالعاتی از این دست می‌تواند در روشن ساختن تنوع قابل توجه کنش‌های انتظام یافته عاملان اجتماعی که معمولاً در برداشت‌های سطحی، همگون و فراگیر جلوه می‌کنند، کارآمد باشد. به‌ویژه آن‌که تلاش محققان بر ارائه یک سنخ‌شناسی گویا، جامع و در عین حال موجز بوده است. چنین شناختی می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی اجتماعی به منظور جذب مخاطب برای مراکز زیارتی و تامین رضایت ایشان از طریق متناسب‌سازی خدمات زیارتی با مطلوبیت‌های آن‌ها به کار آید. طبیعتاً نتیجه‌گیری مناسب‌تر در این ارتباط منوط به انجام مطالعات کمی و کیفی با در نظر داشتن سایر عوامل اجتماعی مرتبط با امر زیارت است که مواردی همچون عاملان نهادی اداره‌کننده مراکز زیارتی، واحدهای

فرافردی از زائران (کاروان‌ها و نظایر آن) و یا نخبگان ذینفع در امر زیارت (مانند علمای دینی، مدیران شهری و مواردی از این قبیل) را در بر می‌گیرد.

منابع

- آل‌احمد، جلال. (۱۳۸۹). *خسی در میقات*. تهران: آدینه سبز.
- دروکیم، امیل. (۱۳۹۳). *صور بنیانی حیات دینی*. ترجمه: باقر پرهام تهران: نشر مرکز.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا. *شریعتی‌مزیانی*، سارا. حبیب‌زاده‌خطبه‌سرا، رامین. (۱۳۸۵). *بررسی وضعیت دین‌داری در بین دانشجویان*. *مطالعات ملی*، ۵۵-۸۰.
- شریعتی، علی. (۱۳۷۳). *تحلیلی از مناسک حج (مجموعه آثار شماره ۶)*. تهران: الهام.
- طالبی، ابوتراب. براق‌علی‌پور، الهه. (۱۳۹۴). *گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران معناکاوای کنش زیارت زائران امام رضا (ع)*. *علوم اجتماعی*، ۷۸-۱۰۹.
- عابدی‌جعفری، حسن. تسلیمی، محمدسعید. فقیهی، ابوالحسن. شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). *تحلیل مضمون و شبکه مضامین؛ روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی*. *اندیشه مدیریت راهبردی*، ۱۵۱-۱۹۸.
- قبادی، علیرضا. سعیدی، کمال. سعیدی، مژگان. (۱۳۹۴). *تفسیر اجتماعی فرهنگی امر زیارت در امامزاده‌های شهر تهران*، دومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، *مطالعات اجتماعی و فرهنگی*، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی سروش حکمت مرتضوی، موسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، https://www.civica.com/Paper-EPSCONF02-EPSCONF02_0665.html
- کوزر، لوئیس. (۱۳۸۶). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی*. ترجمه: محسن ثلاثی. تهران: علمی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی*. ترجمه: حسن چاوشیان. تهران: نشر نی.
- محمدی، جمال. صالحی، صادق. نیکوفال، زینب. (۱۳۹۶). *پدیدارشناسی تجربه گردشگران اماکن مذهبی (مورد مطالعه: اماکن زیارتی شهرستان هرسین)*. *برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، ۳۴-۵۵.
- معاون، زهرا. موحد، مجید. طبیعی، منصور. (۱۳۹۶). *درک گردشگران مذهبی زن از کنش زیارت در بقاع متبرکه شهر شیراز* مطالعه مردم‌نگارانه. *برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری* ۹۷-۱۱۷.
- نودهی، فرامرز. بهروان، حسین. یوسفی، علی. محمدپور، احمد. (۱۳۹۴). *فراسوی دوگانه زائر-گردشگر گونه‌شناسی تجربه سفر زائران مرقد منور امام‌رضا (ع)*. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۱۹۳-۲۱۸.
- یوسفی، علی. صدیق‌اورعی، غلامرضا. کهنسال، ع. مکرری‌زاده، ف. (۱۳۹۱). *پدیدارشناسی تجربی زیارت امام‌رضا*. *مطالعات اجتماعی ایران*، ۱۸۰-۱۹۸.

- Bond, Nigel. (2015). Exploring pilgrimage and religious heritage tourism experience. In R. Raj , & K. Griffin (Eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management: An International Perspective* (pp. 118-129). Welshpool, Australia.
- Collins-Kreiner, Noga.& Kliot, Nurit. (2000). Pilgrimage tourism in the Holy Land: The behavioural characteristics of Christian pilgrims. *GeoJournal*, 55-67.
- Damari, Claudia., & Mansfeld, Yoel. (2014). Reflections on pilgrims' identity, role and interplay with the pilgrimage environment. *Current Issues in Tourism*, 1-24.
- Mujtaba Husein, UmmeSalma. (2018). A phenomenological study of Arbaeen foot pilgrimage in Iraq. *Tourism Management Perspectives*, 9-19.
- Reader, Ian. (2007). Pilgrimage growth in the modern world: meanings and implications. *religion* , 210-229.